

М.І.Әбдуов, М.Қ.Жүнісова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: abduov_m@mail.ru)*

Жидебай батыр және XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар шапқыншылығы

Мақалада XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар шапқыншылығында аты шыққан Жидебай батырдың ерлігі туралы айтылады. Өзінің туған өлкесі, яғни Іленің бір сағасы Жиделі бойын, жаудан тазартқан Жидебай бейнесі сомдалған жырлар талданады. Авторлар тарихи мәліметтер мен жазба мұрағат деректеріне, шежірелік деректерге сүйене отырып, Жидебай батырдың өмір сүрген кезеңін, қайтыс болған уақытын, сол кезеңдерде болған азаттық қозғалыстар мен шайқастарды, Жидебай батырдың шапқыншылық замандағы жүргізген азаттық соғысын, басқа да тарихи оқиғаларды сипаттады.

Кілт сөздер: тарихи деректер, шайқас, соғыс, қазақ-жоңғар шапқыншылығы, Кенесары қозғалысы, Жидебай батыр.

Қазақ халқы атаның аманатын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуді ауыздан ауызға көшіру арқылы жүзеге асырған. Нақыл сөздер, шешендік түйіндер, ақындық толғамдар, сыншылдық бағамдар, әсерлі аңыздар және тағы басқалары соның айғағы. Уақыт елегінен өте келе осылардың барлығы дерлік әуелгі иелерін жоғалтып, көпке тән ортақ мұраға айналады. Сондай қанатты сөздердің бірі:

*Сарыарқадай жер қайда,
Жидебайдай ер қайда? —*

деп айтылып жүрген ырғақты жолдар. Біраз жерлерде жарияланғанда мұны Қаздауысты Қазыбек би айтқан деген пікірлер қолданылып жүр. Біз осы туралы өз ойымызды ортаға салып көрелік.

Біріншіден, аталмыш нақылдың мазмұнына назар аударайық. Жарыса айтылып тұрған жолдардың екеуінде де сағыныш сазы, аңсау бар. Яғни, Арқадан ауып, өзге жерден қоныс алған адамның бойындағы туған жерге деген ыстық ықыластың табы жатыр. Сол тәрізді жаумен шайқастан қажыған, қалжыраған адамның арманы, яғни, Жидебай тәрізді батыр болса ғой деген көңіл ізденісі көрініс беріп тұр. Бір сөзбен айтқанда, бұл қанатты сөз Жидекең өмірден өткеннен кейін туған тәрізді.

Екіншіден, тарихи деректерде, еңбектерде Қаздауысты Қазыбекті 1767 жылы қайтыс болған деп беріліп жүр. Бұл мәлімет ұзақ зерттеулердің нәтижесінде алынған дәлелі болмақ. Олай болса, би Баба дүниеден өткен кезде Жидекең елуден жаңа асқан жігіт ағасы болып шығады. Ал, батырдың нағыз деген шағында сағынышқа толы туынды туғызу қисынға келмейді.

Үшіншіден, бұл жолдар шешендік толғаудың соңғы түйіні сияқты. Ал, алдындағысы ауыздан ауызға көшу барысында ұмыт болған болса керек. Яғни, Сарыарқаның тамаша табиғатын, жайылымын Жидебай батырдың ерлігімен сабақтастыра айтылған пернелі сөз болғанға саяды. Яғни, кезінде жыраулар мұрасының үлгісінде туған, көлемді толғау ма, болмаса жыр ма шығарылған тәрізді. Өкініштісі, біздің заманымызға сақталып жетпеген.

Төртіншіден, тілі мен тұлғасы осы тектес туындылар XIX ғасырдың алғашқы жартысында халық ақындарының шығармаларында кездеседі. Атап айтқанда, Арқаның тыныс-тіршілігі мен табиғатын аңсау, оған деген сағыныш сезімін ақындарға тән әсерлі жолдармен жария ету Дулат Бабатайұлының «Сарыарқа» өлеңінде бар:

*О, Сарыарқа, Сарыарқа,
Самалы салқын жон едің.
Сырдан ауыл келгенде
Жапырылмай шалғынның
Балауса балдыр балғынның,
Тимеген ірге соны едің.
Жылқының тобы бусаған,
Ыңыранып қой жусаған.
Шөбіңді сенің тапқан мал,
Құлын малы сусаған.*

*Масаты кілем жайғандай
Қоныстың шұрай жері едің!*

Тағы бір мәселе «қайда?» сөзі іздеу немесе іздену мағынасын аңдататын сұрақ. Олай болса, мұндай жол аяқтамалары XIX ғасыр ақындарында жиі кезігеді. Мәселен, жұртқа танымал Махамбеттің «Ұлы арман» өлеңіндегі:

*Желп-желп еткен ала ту,
Жиырып алар күн қайда?
Орама мылтық тарс ұрып
Жауға аттанар күн қайда? —*

деген жолдар біздің пікірімізді айғақтай түседі. Сонымен, аталған жолдардың авторы кім?

Жидебай батырды XIX ғасырдың басында (1813 ж.) қайтыс болған деп беріліп жүр. Осы тұжырымды басшылыққа ала отырып, жоғарыдағы пікірімізді сабақтастырар болсақ, аталмыш жыр жолдары XIX ғасырдың алғашқы жартысында туған болып шығады. Ал, бұл кезеңде Сарырканы сағынардай ел есінде қаларлық қандай тарихи оқиға болып еді? Бірден-бір назарға алынатын ауқымды жағдай — Кенесары қозғалысы. Көкшетау өңірінде өмірге келіп, кең даланың керемет қасиетінен сусындап өскен жас төре өзін азат елдің азаматы ретінде көрсетуге соңғы сәтіне дейін жан аямай күресті. Сұлтанның соңғы шайқасы Кекілік тауында қырғыздармен болған айқас еді. Белгілі тарихшы Ермұхан Бекмахановтың: «Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы» деп аталатын монографиясында мынадай деректер берілген: «Кенесарының қырғыздармен соңғы шайқасы Тоқмақ ауылының шығыс жағында, Бішкек қаласына жақын Кекілік тауларында болды. Кенесары әскерлері Шу өзенінен бір шақырым жердегі Майтөбе деген жазықтау жерде орналасты. Қырғыздар бұрыннан Майтөбені «қанды жер» деген екен [1].

Майтөбеге солтүстік-шығыс жағынан Кекілік тауы жалғасып жатады, жергілікті халық оны «Қасиетті төбе» деп атайды. Осы төбенің батысында Шу өзеніне дейін созылған Қараконыс жазығы жатыр. Осы алқап екіге бөлінеді: бірі «Алмалы сай» еді. Кенесары штабы Майтөбеде орналасқан болатын. Әзірге дейін бұл жерлерде уақытша бекіністердің, Кенесары жақтастары қазған бекініс орындары сақталған.

Кенесарының қырғыздармен шайқасының тағдыры қырғыздар жеңісімен аяқталатыны алдын ала белгілі еді. Біріншіден, патша отрядтарының басшылары манаптармен әскери қимыл жоспарын кеңесіп отырды. Генерал-майор Вишневскийге баяндамасында есаул Нюхалов былай деп жазды: «Мен белгілі билерге — бұғы руының биі Боранбай Бекмұратовқа, сарыбағыш биі Ормон Ниязбековке, солты руының биі Жанқараш Есқожинге хат жолдап, Кенесарыны ортақ жау ретінде жоюға шақырдым».

Екіншіден, қазақ сұлтаны Рүстем және Сыпатай би Кенесары қозғалысына тонаудан қорқып қосылған адамдар еді. Шайқас болардың алдындағы түнде олар Кенесары қатарынан қашып кетті. Ол туралы Мәтібек Бекқожаев былай дейді: «Сыпатай мен Рүстем төре түнде өз әскерлерін бөліп алып, Шу өзенінің арғы жағына өтіп, «Мықан суына» жеткен соң өткел іздеп, таң атқанша жүрді. Осы кезде оларды қырғыз әскері байқап қалып, шабуыл жасады. Артта жау, алда өткел бермес батпақ су, міне, осындай жағдайда қазақтар қырылып, бір бөлігі қолға түсті» [2].

Бұл мәселені Естай Мырзахметов «Сардаланың сардары» зерттеуінде қуаттай түседі. «Ұрыста тұрыс жоқ» деген, ақтық айқас 1847 жылдың көктемінде Кекілік тауында өтеді. Бұл қырғызбен ежелден ауылы аралас, қойы қоралас, қатар көшіп-қонған, қыз алысып, қыз беріскен Ұлы жүз жігіттері үшін ауыр сын болып еді. Олар қырғызға қарсы қару көтеруді жөн көрмейді де, ертең шешуші ұрыс болады деген күннің түнінде Дулат руының батыры Сыпатай мен Рүстем би 12 мың жігітті ертіп түн қараңғылығын жамылып, Кенесарыны тастап кетіп қалған емес пе? Өзінің шын берілген 4 мыңдай ғана жігітімен жау қоршауында қалғанын Кенесары таңертең бірақ көріп санын соғады». Келтірілген үзінділерден екі мәселені анық аңғарамыз. Біріншісі, шайқастың таулы өлкеде өткендігі. Саны жағынан басым түсетін қарсыластарының жасақтарын шегіне соғысып, немесе, із тастап кейін шегініп, бүйірден қайтадан түйіп, әлсіретіп барып жеңетін тактиканы қолдана алмаған сұлтанның сағымды Сарыарқаның жазық даласын сағынышпен еске алуы әбден мүмкін мәселе. Екіншіден, сенім артып жүрген батырларының бір бөлігі ескертусіз тастап кеткенде, Жидебайдың ерен ерліктерін естіп өскен (мүмкін көрген де шығар, өйткені сұлтан 1802 жылы туған, айтылып жүрген мәліметтер бойынша, Жидебай батыр қайтыс болғанда Кенесары 11 жаста болып шығады) ол қолбасылардың Жидебай тәрізді болмағандығына назаланып, батыр жайлы ой толғауы да әбден мүмкін. Ал, Жидебай Абылайханның арнаулы батырларының бірі болғандықтан, ерлігі туралы бала

кезінде сұлтанның естімеуі мүмкін емес еді. Сонымен, пікірімізді жинақтай келе, біздің айтар тұжырымымыз:

Сарыарқадай жер қайда?

Жидебайдай ер қайда? —

деген пернелі де термелі нақылды Кенесары Қасымұлы айтқан демекпіз. Олай болса, кейбір ауызекі әңгімелерде не себепті Қаздауысты Қазбек би айтты деп алынып жүр? Бұл тұрғыдан келгенде ел аузында сақталып жеткен осы жолдарға үндес әрі мәндес, батырдың ерлігін дәріптеуге негізделген тағы да бір нақыл бар. Ол:

Замана өтпес болсайшы-ай!

Жидекем өлмес болсайшы-ай!

XVIII ғасырдың орта шенінде болған қазақ-жоңғар шайқастарында ерлігімен ерекше көзге түскен Жидебай батыр туралы би Бабаның мұндай қанатты жолдарды өмірге әкелуі ақылға сиымды, көңілге қонымды. Келтірілген екі нақылдың стилі, тілі, сөздік қолданысы әр түрлі. Бір адам айтқан деуге қисыны келмейді, сабақтастырып тұрған, біріншіден, бір адамға арналғандығы, екіншіден, мазмұнымен мәндес болғаны. Сондықтан соңғы сөзді Қаздауысты Қазбек би айтқан десек, қателеспейміз.

Жидебай батыр туралы әңгіме қозғағанда біз үш түрлі бағытта ой қорытуымыз керек тәрізді. Алғашқысы — өмір жолы туралы, екіншісі — батырлығы, ерлігі жайлы пікір мәліметтер, үшіншісі — шешендігі, тапқырлығы туралы деректер, болжамдар, тұжырымдар.

Ұлттық рухани мұраның жанашыры М.Ж.Көпеевтің «Қазақ шежіресі» кітабында мынадай мәліметтер келтірілген: «Қожаназар ел жұртына аман-есен келді, қатын алды, бір ұл туды. Атын Жидебай қойды. Жидебай құрттай бала күнінде тапқан шешесі өліп қалып, Қожаназар бір тоқал алды» [3]. Әрине, бұл ел аузынан жеткен аңыздың желісінде жазылған мәселе. Десек те, екі түрлі жайтқа қанық боламыз. Біріншісі, Жидебайдың әкесінің Қожаназар екеніне, шежірелік деректерде де осылай айтылады. Бірақ бір әңгімеде бірінші әйелінен туған десе, келесі бір жерлерде екінші әйелінен туғызады. Екіншісі, жастай анасынан жетім қалуы және бір анадан жалғыз болғандығы. Бұл екеуі де маңызды деректер. Біз жоғарыда Қожаназардың жоңғарлар қолынан босап келген уақытын 1712 жыл деп пайымдаған едік. Осы байламды басшылыққа алсақ, Жидебай 1713 жылы туған болып шығады. Батырдың ескі мазарына қойған көктаста Жидебайды XVII ғасырда өмір сүрген деп көрсеткен еді. Осыған орай, нақты кезеңді айқындау мақсатында зерделеу жұмысын жүргізіп 1986 жылы «Білім және еңбектің» № 9 санында «Жидебай батыр» деген атпен мақала жариялаған едік. Біздің тілімізге тиек болған мәселе Жидебайдың Абылай ханға батыр болғандығы. Ал, Абылай хан 1711–1781 жылдар аралығында өмір сүргендігі тарихи мәліметтер мен жазба мұрағат деректері арқылы толық дәлелденген. Олай болса, Жидебай батыр да XVIII ғасырдың адамы. 5 жасында анасынан, 7 жасында әкесінен айырылған Жидебайдың жаугершілік замандағы балалық шағы жеңіл болған жоқ.

«Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы» кітабында 1723 жылғы оқиғаға байланысты мынадай мәлімет берілген: «1723 жылы көктемде жоңғарлар Ұлы және Орта жүздің жеріне басып кіреді. Қаратаудан асып Талас өзеніне дейін жетеді. Қазақта бұл уақытта шабуыл бола қояды деп ойламаған, жайлауға көшуге дайындалып жатқан кезі еді. Елді жаппай қырып, үйін, малын тонап, айдап әкетіп жатты, тірі қалғандар туған жерін тастап қашуға немесе жоңғар билігіне көнуге мәжбүр болды. 1724–1725 жылдары жоңғарлар Ташкент пен Түркістанды басып алды. 1723–1727 жылдар тарихта «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен белгілі. Бұл жалпы қазақ халқының басына түскен қасіретті кезең болды. Қазақтар 1 млн 100 мың адамынан айырылды, демографиялық апатқа ұшырады. Демограф М.Тәтімовтың есебі бойынша, қазақ хандығы құрылған кезде (1465 ж.) қазақ халқының саны 1 млн 100 мың, 1723 жылы 3 млн 330 мың, ал 1725 жылы 2 млн 222 мың болды». Бұл үзіндідегі екі пікір көңілге қонымды болса, келесі екі пікір күдік келтіреді. Қонымдысы жоңғарлардың 1723 жылы көктемде шабуылға шығуы. А.Сейдімбектің айтуы бойынша, жұт болған жылдан азып-тозып шыққан жұртқа есін жиғызбай дұшпандардың басып кіруі қисынға дөп келіп тұр. Екіншісі, қазақ халқының 3 млн жобасында болуы. Көп те емес, аз да емес көрсетілген шамада шығуы мүмкін жайт. Күдік келтіретіні — қазақтардың бейғам отыруы. Өйткені бұған дейін де ғасырдан астам уақыт созылып келген, ата жауына айналған жоңғарлардан кезекті соққыны күтуі және шамасы жеткенше дайындалып отыруы табиғи қажеттілік. Онда қазақ халқы неліктен жеңіліске ұшырады? Бұл тұста, біздің ойымызша, екі түрлі себеп бар. Біріншісі, алдындағы айтылған — жұт болса, екіншісі, жаудың жойқын күшпен сақадай сай дайындалып келуі. Екінші күдік — 1723–1727 жылдардың арасын «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» аясына енгізіп жіберуі. Өйткені

1726 жылы елдің игі жақсылары Ордабасы деген жерде бас қосса, ол жағдай қалықтың еңсесін көтерілгендігін көрсетеді. Ал, «Ақтабан шұбырынды» босқынға ұшыраған кезең болып саналатындығы тарихтан белгілі. Ш.Уәлиханов оны 1723 жыл деп атайды. Яғни, біздің ойымызша, зобалаң жылдар шамамен бір, әрі кетсе бір жарым жылға созылған болуы мүмкін. Сондықтан, аталған кезеңге 1723–1724 жылдарды жатқызған жөн сияқты. Тағы бір айта кететін мәселе, 1 млн жуық адамды жоғалтса, орташа есеппен алғанда, жиырма пайызы қария және егде, ал қырық пайызы жиырма мен елудің, қалған қырық пайызы жиырма жасқа дейінгі бала, бозбалалар болуы да мүмкін. Сонда 400 мың адам ересектер болса, олардан 200 мыңға жуық жауынгерлердің шығуы табиғи құбылыс. Олай болса, қазақ жеріне шабуыл жасаған жоңғар әскерлері де 100 мыңнан кем болмаған.

Жидебай бұл кездері 10–11 жастағы есі кіріп, етегін жинаған бала еді. Неше түрлі сұмдықтарды, аяусыз азаптарды көзімен көрді, апа-қарындастарынан, аға-бауырларынан, дос-жораларынан айырылды, олардың өлімі көз алдында өтті. Осындай жәйттер оның патриоттық сезімін оятты, шындады, дұшпанға деген өшпенділігін арттырды, жүрегінен кешірілмес кекті орнықтырды. Міне, осындай адам өмірінде сирек кезігетін үш түрлі құбылыс оны халық батыры етіп дайындап шығарды.

Таяуда танымал ғалым М.Жолдасбековтың «Жидебай батырдың 300 жылдығы атаусыз қалуға тиіс емес» («Егемен Қазақстан», 4 сәуір 2013 жыл) деген мақаласы жарыққа шықты. Онда: «Жидебай батыр Аңырақай шайқасына, Қаншенгел, Ақсүйек соғысына қатысып, ерлік көрсеткен. Баян тауын, Ертіс маңын, Нұра бойын, Қарқаралы, Ұлытау, Ақмола, Балқашты азат еткенде мыңбасы, Тарбағатай, Аягөз, Талдықорған, Құлжа, Алатау, Талғарды азат еткенде әскербасы болған. Талғар қаласы маңындағы Жидебай асуы, Абай қыстауындағы Жидебай қорығы осы батырдың атымен аталған» деп жазылған. Ғалым батырдың шапқыншылық замандағы жүргізген азаттық соғысының картасын жасап берген. Ел аузында сақталған аңыздар да осы пікірді қуаттайды.

«Жидебай батыр» жырының Е.Құлсариев жырлаған нұсқасында батырдың 15 жасында жауға аттанғандығы айтылады: «Қанша көтерсе де өгейлік артып, он бес жасқа жеткен соң, қашып, Абылайдың қолы аттанып кеткен екен, әкесінің көкбесті атына мініп, соның артынан қашып жөнеледі». Егер ауыз әдебиетінде дәстүрге айналып, жиі қолданылатын сарындарды алсақ, адам жаратылысына орай (9 ай) 9 жас, немесе, мүшел санына орай 13 жас көп көрініс береді. Ал, жырдағы он бес жастың ешқандай сарынға қатысы жоқ. Олай болса, осы негізді басшылыққа ала отырып, жас мөлшерін шындыққа жанасымды, ақиқатқа біршама жақын деп пайымдауға болады. Яғни, 1713 жылға 15 жасты қоссақ, 1728 жыл шығады. Тарихшылардың пайымдауынша, Аңырақай шайқасы не 1729 жылдың, не 1730 жылдың көктемінде өткен. Бұл кездері Жидебай 16,17-лердегі бозбала болып шығады. Аңырақайға байланысты екі жылды қатар ұсыну себебіміз мынада. М.Тынышбаев өзінің «Великие бедствия» деген зерттеуінде: «Таким образом, можно считать установленным, что первые победные наступления казаков относятся к 1726 году или немного позже (1727 год) и что Анракайское побоище и смерть Болати произошли не позднее весны 1730 года, так как в июле того же года посольство Абулхайрыра было уже в Уфе» деп жазса [4; 90], «История Казахстана: белые пятна» деген ғылыми мақалалар жинағында жарияланған В.А.Моисеевтің еңбегінде: «В 1729 году в 120 км к югу от озера Балхаш произошла последняя в этой войне битва. Ойраты опять потерпели поражение» деп жоңғарлардың ойсырай жеңілгендігі жайында мәлімет береді. Ал осы деректі «Қазақстан тарихы» деген кітапта да қуаттайды: «1729 жылы көктемде Балқаш көлінің маңында қазақ пен қалмақтың арасында тағы бір қатты қырғын соғыс жүрді.

Бөгенбай, Қабанбай, Шапырашты Наурызбай, Жәнібек, Бөкенбай, Малайсары сияқты атақты батырлар бастаған қазақ қолдары мен жасақтары қалмақ әскерлеріне екінші рет күйрете соққы берді. Майдан даласында мындаған әскерлер қаза тапты. Көбі қырылып, жаралы болып, жаны шықпай жатқан жау әскерінің аңыраған дауысы бірнеше күн даланы басына көтерді. Бұл жер кейін Аңырақай деп аталып кетті. Сөйтіп Аңырақайда аяусыз соққыға душар болған Шуно Дабо басқарған қалмақ әскерлері Іле өзенінің бойымен шығысқа қарай қашуға мәжбүр болды». Аңырақай шайқасы туралы жазылған дерек мәліметтер хабарлама тұрғысында қысқа түрде берілгенімен, соғыстың өзі қазақ халқы үшін осал болған жоқ.

Аңырақай шайқасы қазақтың Абылай бастаған бір лек жас батырларын досқа да, дұшпанға да паш етті. Солардың санатындағы Жарылғап, Наурызбай, Райымбек, Олжабай, Сеңкібай тәрізді тұлғалардың есімі мен ерлігі аңызға айналып, ел ішіне таралды. «Елтұтқа» жинағында: «Байғозы батыр өз кезінде Болат, Әбілмәмбет, Әбілқайыр, Абылай сияқты хандардың алдын көрді. Төле, Қазбек, Едіге, Бұқар сияқты би-жыраулардың ұлағатты сөзін естиді. Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек, Жанатай сияқты батырлардан тәлім алды. Керней Жарылғап, Әлтеке Жидебай, Шанышқылы

Бердіқожа, Шапырашты Наурызбай сияқты батырлармен төс тигізген дос болды», — деп жазған. Дұшпандардың жеңілуіне себеп болған да, жоңғарлардың бетін қайтарған да осылар еді. Ал, жасы қырықты алқымдаған Бөгенбай, Қабанбайлар болса, жекпе-жекте де, жаппай шабуылда да жастарға жолын беріп, олардың танылуына жағдай жасады. Көпшілігінде ақыл-кеңес, айла-тәсіл үйретуге ерекше назар аударды. Өйткені батырлардың келесі легін дайындап шығару солардың мойнындағы міндет еді. Көнекөз қариялардың айтуына қарағанда, ел аузында сақталып жеткен аңыздардың баяндауына қарағанда Аңырақай өлкесіндегі соғыс екі аптаға созылыпты.

Әрине, сол соғыстағы елеулі оқиға Абылайдың Шарышты жекпе-жекте мерт етуі. Бірақ бұл шайқас басталған күні болған оқиға емес, бірнеше күннен кейінгі өткен жағдай. Осы шайқаста Жидебай екі түрлі бағытта танылған және атағы бірден сарбаздардың арасына жайылып кеткен. Алғашқысы туралы, нақтырақ айтқанда, көйлегін ту етіп көтерген айла тәсілін біз жоғарыда айтқан болатынбыз. Ал, екіншісі, жоңғардың Серен деген батырымен жекпе-жекке шығып жеңіске жетуі. Бұл оқиға «Жидебай батыр» жырында да берілген. Бірақ онда жау жағының батыры Сезен деп алынған. Шамасы араб жазуынан аударып басқанда жаңсақтық кеткен тәрізді. Өйткені «р» мен «з» әріптерінің жазылуы ұқсас. Нақты айтар болсақ, «з» әріпінің айырмашылығы шекесіне қойылатын нүктесінде ғана, егер нүкте болмаса «р» деп оқылады. Ал, Серен есімі жоңғарларда бар. Оған олардың ханы Қалдан Сереннің өзі-ақ дәлел бола алады. Бірақ жырдағы Серенді жоңғардың ханы деп айтуға болмас, өйткені дерек жоқ. Десек те, Серен деген есімді кез-келген адамға қоя бермеген. Сондықтан жырдағы батырды жаудың ірі қолбасшысы деп айтуға қақымыз бар. Ел аузындағы аңызда, жырдағы сюжет те соған мегзейді. Тағы да бір айта кететін мәселе жырда ауыз әдебиетіне тән құбылыс тұтастану бар. Яғни, бірнеше оқиғаны жинақтап, бір оқиғаға айналдырып жіберу. Мысалы:

*Сен шүршіттің Сезені,
Таласымыз Алатаудың кезеңі.
Сен қазақты үш шаптың
Сонда да қазақта қалды,
Сарыарқаның өзені.*

Бұдан әрі қарай жекпе-жекте Сезен қаза табады:

*Жидебай батыр тап бергенде,
Көк сүңгіні сермегенде,
Айбалтамен қатты қағып сындырып,
Сезен батырды өлтіріп.*

Жидебай мен Сереннің (Сезеннің) жекпе-жегі шайқастың соңғы күндерінде болған. Оған дейін Жидебай талай рет жекпе-жекке шығып, жеңіске жетіп отырған. Ал, Серенді өлтіруі батырға үлкен бедел-абырой әкелгендігі анық. Бірақ бұл жекпе-жек Аңырақай өлкесінде өткен. Ал, жоғарыдағы Алатаудың кезеңіне таласуы, қазақты үш рет шаптың деуі бізге Жидебайдың жоңғар ханы Қалдан Серенмен де жауаптасқандығынан мәлімет береді. Бірақ бұл екі жыл өткен соң 1731 жылы Іле Алатауының биік кезеңіндегі болған оқиға. Ол уақытта Жидебай Ақсүйек, Қаншеңгел, Күрті өлкесіндегі шайқастарда талай тамаша ерліктерімен танылып, «жеңілуді білмейтін Жидебай» аталып, мыңбасы дәрежесіне жеткен он сегіз, он тоғыздардағы жігіт еді. Ел аузындағы әңгімеге қарағанда, Жидебай мен кезеңдегі кездесуге Қалдан Сереннің өзі келеді. Ханды келтірген екі түрлі себеп болды. Біріншісі, Жидебайдың есімі жоңғарлар арасына да тез тарады. Жас та болса, бас бола білген қазақ батырын қалмақтың ханы өз көзімен көргісі келді. Екіншісі, тыңшылар арқылы танымалы тұлғалардың шыққан тегін, маңайын біліп отырған жоңғарлар Жидебайды Достың немересі, Қожаназардың баласы екендігінен хабардар болған. Хан «қалмаққа таң атырып, күн шығармаған» қазақ батырының ұрпағын көргісі келсе керек. Кезең үстіндегі кездесуде Қалдан Серен: «Сенің атаң да, әкең де біздің қолдан өлген. Атаңның басын шапқанда қаны ие бермей жан-жаққа шашырапты. Сонда біздің атамыз мына қазақ батырының соңында ұрпақ қалып, бізге күн көрсетпейтін ер болып шығады екен, байқауда болыңдар депті. Сол батыр сен шығарсың деп келдім. Мен жоңғардың ханымын, сен қазақтың мыңбасы батырысың. Мен сенімен жекпе-жекке шықпаймын, өйткені дәрежем жоғары, хандығыма сын. Бірақ біздің әскер сенің әскеріңнен үш есе көп. Үкімді хан ретінде мен айтамын. Саған жекпе-жекке үш батырымды шығарамын. Сен жалғыз үш батырыммен айқасысың, егер жеңсең, біз осы өңірді тастап жеңілдік деп кейін шегінеміз, ал жеңілсең, біріншіден, басың кетеді. Екіншіден, қолың жеңілдік деп кейін қайтады», — депті. Сонда Жидебай: «Менің атам найзагер болған, атамның кегі деп бір батырыңды найзамен шаншып өлтіремін, әкем Қожаназар

айбалтамен жауға шапқан, екінші батырынды әкемнің кегі деп айбалтамен шауып өлтіремін, өзім қазақы қайқы қылышпен шабуылдаймын, бауырларымның кегі деп үшінші батырыңның басын қылышпен аламын, бірақ шығаратын батырларың кем дегенде мыңбасы болсын», — депті. Сөйтіп, кезеңнің үстінде жоңғардың үш бірдей мыңбасы батырын дәл өзі айтқандай етіп жер жастандырыпты. Қалдан Серен де уәдесінде тұрып әскерлерімен кейін қайтады. Шегінер алдында елшісін жіберіп, кезеңнің атын Жидебай асуы деп атаңдар деп аманат қалдырыпты. Мұндай жайтты қалмақтар тарапынан бірнеше жағдайлардан аңғаруға болады. Солардың бірі Қазыбекке Қонтажының Қаздауысты деген айқындауышты қосып беруін. Яғни, түрлі ұсыныстарды аманат ету сол замандарда дәстүр болғанға ұқсайды. Сонда «Жидебай батыр» жырында Аңырақай мен Алатаудағы шайқас тұтастанып кеткендігін көруге болады. Ал кейбір аңыздарда Аңырақай шайқасында Жидебаймен жекпе-жекке шыққан Қалдан Сереннің ағасы дегенді де айтады. Жидебайдың Іле Алатауындағы асуы туралы мәліметтер географиялық деректерде берілген.

Енді сәл шегініс жасап Жидебайдың Аңырақай шайқасына келуі туралы мәселені топшылап көрейік.

«Ақтабан шұбырынды» кезінде босып кеткен жұрт Сырдариядан өтіп барып аялдағандығын жоғарыда айтқан едік. Мұнан туындайтын ой Жидебай да бала кезінде Сыр бойында болған. Сондай-ақ Абылай хан да жастық шағын сол өңірде өткізген. Оған Бұқар жыраудың толғауы дәлел:

*Ал, тілімді алмасаң,
Ай, Абылай, Абылай,
Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің.*

Абылайдың балалық шағының Түркістанда өткендігін Тәттіқара ақын да өз толғауында айтып өткен.

*Кеше тоқыраулы судың бойында,
Тоқал терек түбінен,
Ніл дарияның басынан,
Құмкент шаһарының қасынан,
Перінің қызы Перизаттан туған
Қарамерген атасы,
Сөзімнің жоқ қатасы.
Кеше бұл тұрымтайдай ұл еді-ау,
Түркістанда тұр еді-ау,
Әбілмәмбет ағаңа,
Қызметші жүрген ұл еді-ау,
Үйсін Төле билердің,
Түйесін баққан теріс аяқ құл еді-ау.*

Ақын-жыраулардың шығармасындағы айтылған Түркістан қаласы Сырдарияға жақын, барлығы бір өңірде орналасқан. Олай болса, елдің араласып жатқан жаугершіліктен кейінгі заманында Абылай мен Жидебайдың бірімен-бірінің кездесуі әбден мүмкін. «Жидебай батыр» жыры да осыны қуаттайды. Ел ішінде жүрген хабаршылардан қолдың қай жерде жасақталып жатқандығынан көпшілік хабардар болып отырды. Жан-жақтан ағылып келіп жатқан өзге де топтар сияқты Абылай да өзінің қатарластарымен сол қосынға қосылған болатын. Мұндай міндет жас Жидебайдың да иығына түсті. Қалың қолға қосыламыз деп шешім қабылдаған Майқы атаның ұрпақтары Қабанбайдан бата алды деп және кешегі Дос батырдың кіндігінен тараған ұрпағысың деп басшы болып баруды жас та болса Жидебайға ұсынды. Ал жырда Жидебай жалғыз өзі аттанады:

*Осы қолдың ішінде,
Батырлар бар өңшең ер,
Ұлтанды би үлгілі
Ақылы бар кемеңгер.
Садақшылар бір бөлек,
Толып жатқан ерендер.
Мен де іздеп келемін,
Өлі-тірі аруақ
Қолдап мені жебеңдер.*

Жыр — көркем туынды. Сондықтан оны шығарушы басты кейіпкерді даралап, ерекшелеп көрсету үшін түрлі тәсілдерді қолданары анық. Және мұндай сипат, халық ауыз әдебиетінде кең орын алған. Олай болса, жырдарғы Жидебай бейнесі осындай дәстүрлі тәсілді бойына сіңірген кейіпкер.

Сонымен, ақиқатында Жидебай Аңырақай өлкесінде жатқан жасаққа кем дегенде жүз қаралы жігіттерімен келіп қосылған. Осы тұста айта кететін тағы бір мәселе бар. Үлкен қосынға келіп қосылған сарбаздарды жүздікке, мыңдыққа бөліп жүйелеуде ішінара бәсекеде кездесті. Әркім танымалы батырлардың мыңдығына барғысы келді. Осындайда Жидебай өзіне бата берген Қабанбаймен кездесіп оны жігіттерімен Қабанбай батыр Бөгенбай қосынына жіберді, сөйтіп, өзімен еріп келген жігіттеріне Жидебайды жүзбасы етіп тағайындайды. Бірнеше айға созылған осы жасақталуда жас Жидебай көптеген замандастарымен танысады, түрлі жаттығулар барысында ептілігімен де, мықтылығымен де көзге түседі. Бұрыннан білісіп қалған Абылайлармен бірге жүреді. Біздің ойымызша, Жидебай батырдың қазақтың болашақ ханымен қарым-қатынасы осылай басталған болса керек.

Аңырақай соғысында қатты соққы алып жанталаса шегінген жауды түре қуу мақсатына жеткен қазақ әскерлері үш бағытта жол тартады. Олар — Ақсүйек, Қаншеңгел, Күрті. Ақсүйектен аттанған қосынды Бөгенбай батыр басқарады. Осы қолдың арасында болған Жидебай бұл жолы тағы бір қырынан танылады. Түнімен дамылдаған қол таң ата аттанайын десе, жер бетін қалың тұман басып жүру мүмкіндігі болмай қалады. Тұманның ашылуын күтейік деген ұсыныстар түседі. Осыны естіген Жидебай Бөгенбай батырға келіп:

– Батыр аға! Бізге уақыт қымбат, «Қашқан жауға қатын ер» деген, есін жиғызбаған дұрыс, — дейді.

– Не айтарың бар? — депті Бөгенбай.

– Сіз қол бастауға дайын болсаңыз, мен жол бастауға дайынмын. Егер қабыл алсаңыз, жатқан жаудың үстінен түсіремін, — депті Жидебай.

Сөйтіп, батырдың келісімін алып, жолбасшы болған Жидебай бесін мезгілі кезінде тынығып жатқан жаудың дәл үстіне алып келеді. Қаперсіз жатқан жоңғарларды тас-талқан етіп, екі күннің ішінде бір бөлігін қолға түсіріп, қалғандарын бет-бетімен бастырып жібереді. Осындай тапқырлығына риза болған Бөгенбай Жидебайды мыңбасы етіп тағайындайды.

Сонымен, Жидебай өзінің мыңдығымен туған өлкесін, яғни, Іленің бір сағасы Жиделі бойын жаудан тазартуға аттанады. Үш күннің ішінде сардаланы толық сүзіп өтіп, келесі күні Қаншеңгелдегі орныққан қалмақтарға бүйірден тимек болып, Іле мен Жиделі өзендерінің түйіскен тұсында бір түн дамылдайды. Кешкілік жүзбасылар жиналған кезде Жидекеңнің жанында жүрген тәжірибелі көпті көрген жасы елулерді алқымдаған Түйебалуан деген кісі көпшілікке әңгіме үстінде сөз тастайды:

– «Көп тілесе, көл болар, көп жиналса қол болар» демекші мынау Жиделі өзенін жиде өсімдігі мол болғаннан кейін кезінде солай атап кеткен еді, атын алса заты қалар, Жидебай жаста болса бас батыр, осы өзеннің төменгі ағысын Жидебай өзені деп атасақ, жөн болар, осыған қалай қарайсындар? — дегенде, көпшілік қауым қолдай кетіпті. Сонымен, өзеннің бір жақ жартысы Жидебай өзені атанады. Бұл туралы «Жерімнің аты — елімнің хаты» деген энциклопедиялық анықтамалықта: «Жидебай — өзен. Жиделі өзенінің төменгі ағысы Кербұлақ ауданында. Кісі есімінен қойылған атау», — деп жазған.

Сөйтіп, Сыр бойынан Аңырақайдағы шайқасқа келген Жидебай 1729–1732 жылдар аралығында Аңырақай-Ақсүйек-Жиделі-Қаншеңгел-Күрте-Іле Алатауына дейін жүріп өтіп, аласапыран соғыстарда алдыңғы саптан көрініп, кемел батыр дегейіне көтеріледі.

XVIII ғасырдың 30-жылдарының ортасына дейін қазақ халқы Сарыарқаны толық әрі тұрақты түрде мекендеп отырмаған. Қысқы кезеңде, нақтырақ айтқанда, суық айларда жылы жақта болып, тек жазда жайлауға шыққан уақыттарда ғана Арқа өңіріне табан тіреген. Бұл туралы біраз тарихи зерттеу еңбектерінде айтылып жүр. Мәселен, тарихшы-ғалымдар Ж.Артықбаев пен М.Жакин былай дейді: «XVIII ғасырдың 40–50-жылдары қазақ-қалмақ, қазақ-қытай арасындағы жаугершілік «Сырдың бойын жаратпай, Сарыарқаны қыстаймыз» деп келген Орта жүз қазағы үшін жайлы болған жоқ» [5]. Яғни, Орта жүз халқының Арқаға 40-жылдардың соңына қарай қоныстанғандығын сездіріп тұр. Енді Арқаға келу себебіне ой жүгіртіп көрейік. Б.Жұмақәева «Қазақстан тарихы» еңбегінде: «Қазақтың үш жүзінің басын қосып біртұтас тәуелсіз мемлекеттігін қалыптастыруға тиісті Үлкен Орданың басына хан болуға үш хан таласады. Бірінші үміткер Болат ханның інісі, Орта жүздің ханы Сәмеке болды, екінші үміткер Кіші жүздің ханы Әбілқайыр, үшіншісі Болаттың ұлы Әбілмәмбет болатын. Аға хан болып көпшілік билер қолдамаса да, Болаттың ұлы Әбілмәмбет сайланды. Тарихшылардың

долбарлауы бойынша, мұндай таңдау жасалғанына наразы болған Әбілқайыр майдан шегінен әскерін алып, еліне кері бұрылды. Хандықтың өзіне тимегеніне риза болмаған Сәмеке де Әбілқайырдан кейін әскерін алып, Шудың бойымен Бетпақдалаға қарай бет түзеді» деп жазды. Сөйтіп, Бетпақдала арқылы Сарыарқаға өтті дегенді мегзейді. Осы мәселе М.Тынышбаевтың еңбегінде де жазылған: «После Анракайской победы Болат хан умер и на его место надлежало выбрать старшего хана. Претендентов было три: первый хан младший Орды Абулхаир, командовавший всеми казахскими силами и выдвинувшийся своими блестящими победами, но он происходил из младшей линии, из которой ни разу не выбирался старший хан всех трех Орд; второй брат Болата Шаймухаммед (Сәмеке), считавший, что по обычаю тюрко-монголов, наследником должен быть выбран старший в царствовавшей фамилии, т.е. он; третий сын Болата — молодой Абулмамбет — после Болата ханом трех Орд назвался именно он. Выбор, по-видимому, не абсолютного большинства пал на Абулмамбета. Такой обиды не мог стретпеть старик Абулхаир, человек крайню честолюбивый, с таким выбором не мог согласиться и Сәмеке, родной дядя Абулмамбета, вслед за уходом с фронта Абулхаира Сәмеке со своими приверженцами так же оставил фронт» [4; 120]. Әрине, тарихи еңбектердегі үндестікте жазылған мұндай деректерді жоққа шығаруға болмайды. Бірақ Орта жүздің Арқаға қоныс аударуға басты себеп осы болды деп үзілді-кесілді тұжырым жасау да, біздің ойымызша, қисынға келмейді. Ғалым Ж.Артықбаев: «Қаракесектің Сарыарқаға қысқы қонысқа келіп орныққан уақыты 1728-жылдар шамасы, оның өзінде де, біресе Ертіс асып, біресе Ордың қара ағашына қарай барып, біресе Сырдың суынан Жиделі-Байсыңға қарай қайтып өтіп бейнет кешіп жүрген кезі», — деп жазады. Яғни XVIII ғасырдың 20-жылдарының соңына қарай Арқаға назар аударып, малға жайлы, жанға қоныс боларлық күйін айқындау үшін барлау жасай бастағанын аңғару қиын емес. Бірақ дәл осы кезеңде Арқаға жоңғарлардың да көзі түскен еді.

1729 жылғы Аңырақайда басталған азаттық соғысы үш жылдың аралығында жоңғарларды Құлжаға дейін шегінуге мәжбүр етті. Жер жағынан қысымға түскенімен, олардың күші әлі мығым болатын. Қалдан Серен 15 мың қолмен Аягөздің тұсынан Арқаға 1731 жылы жаз айында келіп кіреді. Қазақтар толық жайлап үлгермеген өлкені осыншама әскермен игеріп алу, иемдену мүмкін деп есептеген болатын.

Балқаш көлінің арғы бетіндегі екі жылдан астам уақытқа созылған соғыс қазақтың келесі буыннан тұратын жас батырларын өмірге әкелді. Қабанбай, Бөгенбай, Есет, Жәнібек, Қангелді тәрізді аға буын батырлар Олжабай, Жидебай, Сеңкібай, Райымбек, Наурызбай сияқты жас қырандардың ерлігіне тәнті болды, оларға қандай жағдайда болмасын сенім артуға болатындығына көз жеткізді. Жас батырлар Абылайдың төңірегіне топтасты. Өйткені оның төреден шыққандығы анықталып, сұлтан дәрежесіне көтерілді. Әрі батырлығымен, әрі алғырлығымен көзге де түсті.

Болат хан қайтыс болған соң тақ таласының туындағандығы ақиқат. Үш жүздің игі жақсылары жыл ішінде бірнеше рет бас қосып бір шешімге келе алмай тарқасып жүрді. Әрі соғыс та толассыз жүріп жатты. Соңғы түйінде Орта жүз бен Кіші жүз хандарының ұсынған тоқтамына наразылық білдіріп, атбасын бұрғандары да рас. Бірақ барша халық олардың соңынан ере кетті деп кесіп айтуға болмайды. Себебі елдің басын біріктірген, жасақ жинаған хандардың әулеті емес, халық батырлары еді. Олардың бел ортасында Қабанбай, Бөгенбай, Есет, Қангелділер жүрген болатын. Жауға тойтарыс бергенімен, негізгі күштің соңында жатқанын түсінген батырлар жұбын жазған жоқ. Дегенмен, хандардың наразылығы бірлікке әсерін тигізбеді деуге болмайды. Бірақ ол Орта жүздің Арқаға келуіне негізгі себеп болған жоқ.

Абылайдың төңірегіне топтасқан жас батырлар қосындарымен Арқаны қорғауға аттанды. Өйткені көптен бері көз тігіп келген жоңғарлар Іле мен Алатау аймағындағы шайқастарда беті қайтқаннан кейін толық игеріле қоймаған Арқаны жеделдетіп алу жоспарын тезірек іске асыруға кіріскен еді. Сонымен, қазақ үшін ендігі шайқас Сарыарқаны жоңғарлардан қорғап қалу үшін ұйымдастырылды. Олардың басшысы болып жас та болса бас болуға сай келген Абылай сұлтан тағайындалды. Орта жүздің Арқаға қоныс аударуына себеп болған негізгі мәселелердің бірі осы оқиға еді. Міндет жоңғарлардан ғана қорғап қалу емес, Арқаны түпкілікті мекендеп, толық ие болып қалу мәселесі тұрды. Өлкені жоңғарлардан толық тазартып, қауіпсіз жағдайға жеткізгенше мекендей тұрамыз деп Қаздауысты Қазбектің 4 мың үйлі шаңырақпен Орынбор маңына баруы да осы кез. Орта жүздің ханы ресми түрде Сәмеке болғанымен, Абылайдың ел ішіндегі беделі артып, үстемдігі ұлғая түсті. Сонымен, 1731 жылдың жазында Арқаға бет түзеген қазақ қосыны Бектауатаның маңына 2 мыңдай Жидебай қолынан әскер қалдырып, ал Қарқаралы маңына 3 мыңдай сарбазды жіберіп, 10 мың қолмен Абылай бастаған батырлар Баянауыл өлкесіне келеді. Орныққаннан кейін Жидебай 100

каралы әскермен барлауға шығып, жоңғарлардың негізгі күшінің Баянауылдың шығысындағы 90 шақырымдай жерді Түндік өзенінің бергі бетінде шеп құрып жатқандығын жеткізеді. Жау әскерінің қазақ қолынан екі еседей көп екендігі байқалады. Абылай батырлармен кеңес құрады. Сол кездегі Жидебайдың Абылайға айтқан кесімді сөзі ел ішінде күні бүгінге дейін сақталып қалған.

– Түйінді сөзді барлауға барып, жауды көзімен көріп қайтқан Жидебай айтсын, — дегенде:

*Жасқанишақ болсақ,
Жаушыл болып неміз бар,
Қорғанишақ болсақ,
Қолшыл болып неміз бар,
Мен білетін жау екі түрлі болады:
Алғашқысы –
Көрініп келетін қауіпсіз жау бар –
Жекпе-жекке шығасың,
Күшің асса, жығасың,
Ол да өзіңдей адам,
Неменесіне бұғасың.
Соңғысы –
Көрінбей келетін қауіпті жау бар –
Сенен де сақ,
Ұтып алар амалын тап,
Ақылдан түспе,
Ойланып істе,
Сақтанбасаң қамданып,
Кетеріне мен кепіл
Басыңда тұрған бақ!*

Бұл жау алғашқысына жатады, соңғысын кезіккенде көрерміз, — деп қолды бастап шайқасқа аттанады. Оң қанат пен сол қанатқа 3 мыңнан 6 мың қолды жасырып қойған қазақ батырлары 5 мыңдай әскермен ашық түрде қарсы шайқасқа шығады. Қазақ қолын азсынған жоңғарлар соғысты жекпе-жекпен бастайды да ол бес күнге созылады. Олжабай, Сеңкібайлар жекпе-жекте жан шақ келтірмейді. Бесінші күні Жидебай батыр шығып, күн шыққаннан батқанға дейін жаудың тоғыз батырын жер жастандырады. Келесі күні өздерін әлдеқайда көп деп есептеген жоңғарлар жаппай шабуылға шығады. Осы сәтте жасырын жатқан қосындар екі жақ бүйірден лап қойып оқыс соққы жасайды. Әскерлерінің жартысына жуығын соғыс даласына қалдырған жау қолы жеңіліске тап болып, бірден кері шегінеді. Сөйтіп, қашқан жауды Ертіс жағасына дейін қуады. Жоңғарлардың жеңіліс тапқан жері Қалмаққырған деп аталып кетеді. Осы жолы Балқаштың бергі жағында жатқан Жидебай қолының бір бөлігінің жоңғарлардан жеңілгендігі жайлы хабар жетіп, ол жаққа көмекке екі мың қолмен Сеңкібай батыр аттанады. Мұны естіген Жидекең: «Сеңкең қылышын қынынан суырды дегенше, жау жапырылып қырылды десейші», — деп сөз тастайды. Бұл әңгіме де ел аузында сақталып қалған. Айтса, айтқандай-ақ, Сеңкібай батыр жеңіспен оралыпты.

«Жидебай батыр» жырында мынадай жолдар бар:

*Сен Шүршіттің Сезені,
Таласымыз Алатаудың кезеңі.
Сен қазақты үш шаптың,
Сонда да қазақта қалды
Сарыарқаның өзені.*

Үзіндідегі соңғы үш жол Орта жүздің Арқаға қоныстанғаннан кейінгі мерзімін мегзеп тұр. Яғни, жырдың айтуы бойынша, жоңғарлар Сарыарқаға үш рет шүйілген, бірақ бәрі нәтижесіз аяқталған. Біздің айтқанымыз соның алғашқысы. Екінші шабуыл 1734 жылы болған. Оған бірізді болып келген тарихи деректер дәлел. Бірақ Арқаға тағы да тісі батпайды, оның есесіне Оңтүстік өлкенің басым бөлігі жоңғарлардың қарамағына өтеді. Зерттеуші Б.Жұмақаева: «Қалмақтардың жойқын шабуылы өте-мөте Жетісу жеріне ауыр тиді. Өйткені Ұлы жүз қазақтарының қаһарлы жауға тойтарыс беруге күштері жетпеді» деп жазса, М.Тынышбаев та: «Старшая отступила к Ташкенту и подчинилась калмыкам» деп тұжырым жасайды [4; 88]. Жетісуды бағындырғанымен, Арқаны ала алмаған Қалдан Серен қатты қапаланып, жәрдем сұрағанда қару-жарақ бермедің, көмек көрсетпедің деп шамалы күш жинап алған соң екі жылдай Қытаймен жағаласады. Бірақ бұл оған соншалықты пайда әкелмейді:

«В это время Галдан Серен воевал с китайцами, с которыми в 1739 году вынужден был заключить мир, из-за чего он потерял почти половину своих владений» [4; 93] деп М.Тынышбаев айтқандай, біраз шығынға ұшырайды. 1731–1734 жылдардағы жоңғарлардың жойқын шабуылын тоқтатып, әскерлерін талқандаған Абылай мен оның төңірегіне топтасқан батырлардың ерлігі ел ішіне тез тарайды. Көпшілік Абылайға бет бұрып сенім арта бастайды. Тіпті оны хан ретінде мойындаушылар да көбейеді. Аға буын Қабанбай, Бөгенбайлармен қоса жас буын Олжабай, Жидебай, Сеңкібайлардың да есімі жарқырай түседі. Абылай да жіті қимылдап, әрекеті мен бейімделігіне қарай сарбаздарды шабуыл әскерлері, қорғаныс әскерлері, барлау әскерлері деп бірнеше топқа жүйелейді. Жидебай 5 мың қолдан тұратын барлаушы топтың басшысы болып тағайындалады. Әр рудың өкілі ретінде 90 батыр, арасында Жидебай да бар, жасы 60-ты алқымдаған Шақшақ Жәнібекті басшы етіп, кеңес құрып, бәтуаласып, Абылайды хан ретінде қабылдаймыз деп серттеседі. Бұл мәселе турасында Шәкәрім былай деген: «По его благословению был избран Абулмансур старшим ханом казахов. В память о поединке с Чарышем народ присвоил ему имя Абылай. Ханом всех казахов Абылай стал в 1735 году». Ресми түрде ақ кигізге салып көтермесе де, осы уақыттан бастап Абылай халықтың алдында хан ретінде таныла бастайды.

Қалданның үшінші шабуылы 1741 жылы жасалды, 1739 жылы Қытаймен бітімге келгеннен кейін екі жылға жуық мерзімге Арқа өңіріне жансыздарын жіберіп, ішкі тыныс-тіршіліктен мәліметтер жинайды. Әсіресе Абылайдың жайлауын, көшіп-қонып жүрген жерлерін, іс-әрекеттерін, сондай-ақ қазақ батырларының қимылдарын, әскерлерінің санын топшылып алған ол Орта жүз қазақтарының Абылайға бет бұрғанын аңғарады. «Басшысы жоқ ел жетім» деген халық нақылын нысанаға ұстанған Қалданның негізгі көздегені Абылайды қолға түсіру еді. «Аңдыған жау алмай қоймас» дегендей, сол жылы ханды тұтқынға алады. Бұл жайында академик С.Қасқабасов өзінің «Аңызға айналған ардағымыз» деген ғылыми мақаласында жан-жақты дәлелдеп айтқан (Егемен Қазақстан, 28.05.2013.). Осы жағдай жоңғар ханына Арқаға еркін кіруге үлкен жеңілдік туғызды. Нәтижесінде ол Орынбор жақтағы шекараға дейін барып қайтады. 30 мың әскерімен келген Қалдан қазақ даласында қатты қарсылықтарға кезіге қоймайды. Өйткені қазақтың би батырлары тұтқынға түскен Абылайға қатер келер деп ашық айқасқа шықпады. Бұл жағдай Абылайдың босаған 1743 жылға дейін созылды.

1745-жылдың, Қалдан Серен өлген жылы, Абылай әскерлерімен оңтүстік өлкені азат етуге аттанады. Ол туралы тарихшылар былай деп жазды: «Бұл соғыс екі айға созылды. Қазақ әскерлері Жаңақорғанды, Шымкентті жаудан тазартып, Түркістанға таяп барды. Бөгенбай басқарған әскерлер Созақ пен Сайранды босатты. Батыр Баян Талас өзеніне таяу барды. Жәнібек батырдың әскерлері қарақалпақ жерін босатып, қалмақтарды Сырдың жоғарғы сағасына шегіндірді. Амалы таусылған Цеван Доржи Абылайдан бітім сұрауға мәжбүр болды» [6]. Осы соғыста Жидебай батырдың аты аңызға айналды. Бесмыңдыққа қолбасы болған ол көпшілік жағдайда шайқасты бірінші болып бастауға қатысады да, тұрақты түрде жеңіске жетіп отырады. Созақ пен Сайрамды азат еткен кездегі ерліктері мен тапқырлықтары арқасында «Жолы болғыш Жидебай» атанады. Қос түлкісі туралы әңгімелер де осы кезде туындайды.

Жеңісті орнықтыру мақсатында екі жылдай Оңтүстікте болған Абылай Арқаға келген соң қайта күш жинап, 1750 жылы Аягөз бағытына аттанады. Бұл жоңғарлармен болған соңғы соғыс еді. Аягөз маңында болған шайқаста Бөгенбай батырдың қолдауымен үш күн қатарынан жекпе-жекке шыққан Жидебай батыр оннан астам жоңғар батырларын жер жастандырып, тағы да өзінің атын асқақтатады. (Ел аузында қалмақтың 21 батырын өлтірген деп айтылады. Бірақ бұл фольклорлық сарынға жататын болғандықтан, біз шамамен алғанды жөн көрдік).

Абылайдың ақ туының астына топтасқан, Қабанбай, Бөгенбай бастаған қазақтың сайыпқыран батырлары 1754 жылы толық және түпкілікті жеңіске жетіп, жоңғар мемлекетін тізе бүктіреді. Бұл үзік-үзік болса да қаншама ғасырларға созылған соғыстың соңғы түйіні болды.

Жоңғар қақпасының түбінде болған соңғы шайқаста мыңға тарта жоңғарлар топ-тобымен тұтқынға түседі. «Осы тұтқындағыларды не істейміз?» деген сұрақ туындағанда Жидебай батыр ханның алдында бас қосқан жиында мынадай ұсыныс тастайды: «Жау-шайқас даласында кісәпір, тұтқынға түссе мүсәпір, майданда оларды өлтірген сауап, тұтқында тәубесіне келтірген сауап, серт алып босатқан жөн!». Көпшілік осы тоқтамға келіп, олардан қазақпен соғыспаймыз деген серт алып, босатады. Бұл әңгімеден біздің байқайтынымыз, Жидебай батыр ғана емес, халықтың қайраткері саясаткер болғандығы. Ол кезең жоңғарлардың да тұйыққа тірелген кезі еді.

Енді Абылай хан жоңғар еліне көмек беруге кіріседі. Өйткені қытай тәрізді үлкен империялық мемлекетпен арада дәнекер болып, бөліп тұратын бір ел қажет еді. Ол туралы М.Тынышбаев былай деп жазды: «В 1755 году с помощью Абылая и китайского императора Амурсане удалось овладеть всем Калмыкским государством. В том же году произошло восстание Амурсаны. Он вероятно напал на китайское войско, истребил его и опустошил пограничную область — Хами. Китайский император послал сильное войско с приказом уничтожить калмыкский народ: и действительно, китайцами было перебито до 1 миллиона душ джунгар без различия пола и возраста» [4; 138]. Бұл Жоңғар мемлекетінің күйреуі еді. Оны «Қазақстан тарихында»: «1755 жылы Қытай империясы жоңғар жеріне басып кірді. Нәтижесінде жоңғарлар бірнеше ұсақ иеліктерге бөлініп кеткен болатын. Осыдан кейін көп кешікпей Жоңғар мемлекеті 1758 жылы біржолата құлады. Кезінде дүрілдеп тұрған жоңғар мемлекетінің орны жермен жексен болып, күлге айналды», — деп көрсетеді.

Жоңғар жойылғаннан кейін қазақ елі қытаймен шекаралас болды. Шәкәрімнің жазуы бойынша, 1757 жылы Абылай хан мен Әбілмәмбеттің Әбілфайыз деген баласы екі елдің арасына достық қарым-қатынас орнату үшін Пекиндегі қытай императорына келеді. Бұл дерекке сүйенер болсақ, Жоңғария 1756 жылы құлаған болып шығады. Қалай десек те, екі елдің бірден келісімге келе қоюы мүмкін емес еді. Өйткені қазаққа жайлау керек болса, қытайға жер керек еді. Жоңғар мемлекетінің қоныстарын иелену барысында қарулы қақтығыстар басталды. Қырғиқабақтың қай жылдары болғандығын тап баса айту мүмкін емес. Дегенмен, 1756–1764 жылдардың арасы деп топшылауға болады. М.Тынышбаев жазады: «После уничтожения Джунгарского царства казаки Средней и Старшей Орд двинутся на восток и заняли кочевьями огромное пространство до Алтайских гор и района г.Кульджи» [4; 196]. Бұл қытайларға ұнай қойған жоқ.

Соғыс бірден басталған жоқ, алдымен қоқан-лоққы танытқан қақтығыстар болды. Қаншама жылдарға созылған шапқыншылық кезінде әрі шыныққан, әрі ширекқан қазақ әскерлері де осал емес еді.

Ш.Уәлихановтың айтуы бойынша, қытайлармен шайқаста туған толғау былай баяндалады.

Бір жылы Абылай жауға аттанады, бірақ жаумен бетпе-бет кездескенде жау қолының көптігін көріп, кейін шегінеді, жолда тамақтанып отырғанда Абылай қасындағы жырау серігі Тәттіқарадан:

— Осы жорығымызды қалай дер едің, — дейді, сонда ол:

*Кебеже қарын кең құрсақ,
Артық туған Абылай,
Көтере гөр бұл істі.
Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты,
Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ.
Әншейін еңкейе бере жылысты.
Бәсентин Сырымбет
Оқ жібере ұрысты.
Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбір қалмас сасқанда,
Баяндай ерді көрмессің.
Бұрылып жауды шанышқанда.*

Хан қамшысын таянып отыр екен, жырауды тыңдап болған мезгілде қамшысы түсіп кетіпті.

— Уа, Тәттіқара, — депті хан, — ел бетін көрер жерім қалмаған екен ғой. Жүр, ер бағы үшке дейін сынайды деген, қайта барайық, — деп аттаныпты. Бұл жолы істері оңға басып, жауды жеңіп қайтыпты делінеді.

Бұл мысалға қатысты екі мәселені айтуға болады. Алғашқысы толғау толық емес. Өйткені ол кездегі ақын-жыраулар өздерінің туындыларын суырыпсалып шығарып домбыраның, қобыздың сүйемелдеуімен орындаған. Жоғарыдағы жолдарды мақамға алып айтса, 40–45 секундтың ішінде аяқталып қалады. Ал, толғаушы ақын кем дегенде үш-төрт минуттық жыр айтуға тиісті. Яғни толық толғаудың көлемі 50–60 жолды құрауы керек. Және ой аяқталмай тұр. Біраз батырлардың еркін қимылдары тасада қалып қойған, түйін жоқ. Екінші мәселе, Абылай әр шабуылдан кейін әскербасыларымен, ақын-жырауларымен, билерімен бас қосып нәтижесін шығарып отырған.

Мына мысал соның бір дәлелі. Бірақ тағы да толық камтылмаған. Тарихи деректерге сүйене отырып топшыласақ, бұл қазақтың қытай әскерлерімен алғашқы кездесуі тәрізді, қашып келіп Абылайды паналаған Әмірсананы ұстап беруін талап еткен Қытай елшілігі мен әскерлерінің Ертістің бойына келгендігі тарихи еңбектерде айтылады. Бес мың әскерімен жүрген Абылайдың ашық соғысқа бармай, кейін шегінгені де бар. Бұл мәселеден хабар жеткен соң Олжабай, Жидебай, Сеңкібай бастаған әскери қосындар келіп жетеді де, мәслихат құрады. Ел аузындағы әңгімеге қарағанда Сырымбет батыр айтыпты:

– Жоңғарды жойдық, соғысуды қойдық деп бел шешіп жайғасуға бет бұрып едік, болмады, мына жауымыз іргелі екен, — депті. Әрине, қытай отыз-қырық мың қолмен келетін жоңғар емес, кем дегенде жүз мың қолмен келген болуы керек. Және ол кезде қытайларда отты қарулары да болған. Сырымбеттің сөзіне Жидебай батыр:

– Жауымыз іргелі болса белгілі болды, іргесіз жау емен ағашқа емінеді, іргелі жау күнде семіреді. Қашсақ — қор болғанымыз, соғыссақ — зор болғанымыз, көршің жаман болса, бас исең де, бекіспейді, көршің жақсы болса, шекіссең де кетіспейді. Алдымен күш санасып байқасып көрейік, ерегіске іліксек шайқасып көрейік, басқа түскен баспақшыл, жеңсек алармыз, жеңілсек тағы да бір амалын табармыз, — деп жауап беріпті.

Осылайша басталған қақтығыстар бірнеше жылға созылды. Қазақ қосындары саны жағынан аз болғанымен ұтымды тәсілдерді қолдана отырып, қытай әскерлерін тоқтатып қана қойған жоқ, ығыстыра бастайды. Бұл жайында «Қазақстан тарихының» үшінші томында XVIII–XIX ғасырлардан жеткен жазбаларды қолдана отырып, былай деп айтқан: «XVIII ғасырдың 60–70-жылдары қазақтардың, әсіресе Орта жүздің Керей және Найман құрылымдарының қытай шегаралық әскерлерімен қарулы қақтығыстарға түскен кезі болды. 1760 жылы император Цян-Лун әскери кенестің ұлықтарымен қазақтардың Алтай мен Тарбағатай аумағына көшіп келуіне байланысты жағдайды талқылады, сондай-ақ «оларды тежеу оншама оңай емес» деп қынжылды». Бұл жерде екі мәселені аңғарамыз, біріншісі қытай мен қазақ арасындағы қақтығыстың басталғандығы туралы мәлімет, екіншісі қазақ әскерлерінің шыныққан, тәжірибелі болғандығының көрінісі. Бірақ іс мұнымен аяқталмаған. Тарих кітабында: «Бірнеше жыл бойы күрес жүргізілгеннен кейін ғана қазақтар Алтай мен Тарбағатайдың тамаша таулы жайылымдары мен алқаптарын біржола қаратып алды» деп жазды. Яғни, екі ел арасындағы қақтығыс бірнеше жылға созылған және батырлары бастаған қазақ әскерлері басымдылық танытып, аталған жерлерді өздеріне қаратқан. Осы жағдайды мойындай отырып, қытай императорының Абылайға жазған хаты да бар. Онда: «Сендер, қазақтар, біздің жерімізге бірнеше жыл ішінде біртіндеп көшіп алдыңдар. Сенің халқыңа бос жатқан жерлерде көшіп жүруге мүмкіндік туғызу үшін қазірдің өзінде бұйрық берілді», — деп баяндалған. Қытаймен арада болған соңғы шайқас туралы жақсы дерек Қазыбек Бек Тауасарұлының жазбасында берілген. Түсінікті болу үшін сол деректен үзінді келтіргенді жөн көрдік: «Осындай Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбайдың ту деген түкірігі жерге түспей, қылышынан қаны тамып, ғалапқа жетіп, көңілдері тасып отырғанда, Айдынсу бойынан тамызда қытайлар шабуыл жасады. Бір қызығы, қытай әскерлерінің көбі жаяу. Шамасы олар атты көп қаламаса керек. Олар қалмақтар сияқты жекпе-жекте сұрамайды. Әйтеуір атыс, шабыс. Алғашқы күні қытай әскербасы Фуде біздің жасақты қырып, әжептәуір жеңіске жетіп, бізден біраз адам өліп қалды. Оның басты себебі ат үстіндегі адамды ату оңай. Астындағы қимылдап тұрар ат емес, қара жер, табаны орнықты болған соң оларға ату оңай болды. Екі-үш күннен кейін қазақтар оның да есебін білді. Түрегеп жүргенін қылышпен шауып, жата қалғанын найзамен түйреді. Осы Талқы маңындағы соғыста Бөгенбай қолы ерекше көзге түсті. Бергі жағынан Қабанбай мен Наурызбай қолы жеткен соң олар қытай әскерін Үрімшіге дейін түре қуды. Жеңіліп бара жатқан қытайлар: «Біз сендерді қалмақ екен деп қалдық» дегенді айтып шегіне берді де, оның үстіне Қытаймен ұрысу оңайға түспейтінін білген Абылай қытай шахары Бежинмен келіссөз жүргізіп, күзге қарай ақыры қытайлар жоқ болды». Міне, осы шайқаста да ерлігімен ерекше көзге түскен Жидебай батыр болды. Қытай әскерлерін Үрімшіге дейін шегіндіргенде алдыңғы саптағы айбарлы батырлардың бірі Жидебай еді.

Үрімшіден 14 шақырым жердегі екі тауды жалғастырып жатқан кезеңді Жидебай асуы деп атайды. Көнекөз қариялардың айтуы бойынша, осы кезеңнің үстінде тұрып, Жидебай билік айтқан екен. Қытайлармен шайқаста жеңіске жеткен Абылай мақтанып, батырларын жинап, не істеу керектігі жөнінде кеңес құрыпты. Бір тобы соғысты жалғастыруды сұраса, енді бірі тоқтау сұрапты. Сонда Абылай түйін сөзді Жидебайға ұсынады. Батыр:

*Уа, ханым Абылай!
Сабыр, сабыр, сабыр-ай!
Шүкіршілік етпейсің,
Алланың берген бағын-ай!
Кешегі күні Ойратты,
Ойсырата жеңдің.
Бүгінгі күні Қытайды,
Блғыстырып Үрімге келдің,
Адымың алысқа екен,
Маңдайың шалқақ екен,
Күшіңе қарай мақтан!
Найзаң мұқыл екен,
Садағың тұқыл екен,
Қамаған жауыңнан сақтан!
Әскерді текке үйірмей,
Жау-дұшпанға иілмей,
Шешіміңді айт!
Мұнда белгіңді тастап,
Мені тыңдасаң батырларыңды бастап,
Арқадағы еліңе қайт! —*

деген екен. Хан осыны мақұл көріп, құрбандыққа ақбозат шалып, ас беріп: «Мынау кезең Жидебай асуы деп аталсын, қытаймен қарым-қатынас осы асу арқылы жүзеге асын» деп жарлық айтыпты.

Сонымен елге оралған Абылай Қытаймен бейбіт қарым-қатынас орнатуды басты мақсаттардың бірі етіп, қолға алады. «Қазақстан тарихында» мынадай мәлімет келтіреді: «Абылай ақсақалдардың алқа кеңесін шақырып, қытаймен соғысты соза беруге болмайтынын, халықтың азып-тозып кеткенін айтып, Цин әкімдерімен елшілік қатынас орнату мақсатында Пекинге адамдар жіберді». Бұл мәселе өзге де тарихи еңбектерде айтылады. «Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы» кітабында: «Қытай империясы талай шапқыншылық жасап, қазақ жерін жаулап алмақшы болды» деп жазуына қарағанда қытайлардың шабуылына тойтарыс беріліп отырған, сонымен қатар ішкеріліп кеткендігі де аңғарылады, сайып келгенде, қазақтарды жаулап алу мүмкіндігі жүзеге аспаған. Осы орайда қазақ қосындарына басшылық жасаған халық батырларының зор еңбек сіңіргендігі айқын әрі анық мәселе. Солардың бел ортасында Жидебай батырдың да болғандығы ақиқат. Ал тарихтың айтуы бойынша: «Қытай мемлекетін жеңудің оңай емес екендігін түсінген Абылай хан онымен бейбіт келісімге келіп, сауда-саттыққа жол ашып, Ресей империясына қарсы қолданған». Бұл әрекеттер Абылай ханның ақылдаса отырып жасаған ұтқыр саясатының негізінде жүзеге асқан еді. Алдында жоңғарды жеңген елдің рухы көтерілген еді, батырларының бірлігі артқан кезі еді.

Шәкәрімнің жазуы бойынша, қытай еліне барған елшілерді Абылайдың өзі бастаған. Ал өзге тарихи еңбектерде Абылайды барды деп айтпайды. Қалай десек те, қазақ елшілерінің Жидебай асуы арқылы өтіп Цин империясына елшілікке, бейбіт қарым-қатынас орнатуға барғандығы анық. Қытай мемлекетінің басшылары да елшілерді жылы қабылдаған. Өйткені Ресей мен екі араға дәнекер болатын бір ел оларға да қажет еді. Нәтижесінде елшілер Абылай ханға «уан» дәрежесімен 12 батырға «тархан» атағын алып оралады. Мұндағы «уан» сөзі, сондай-ақ орыс тіліндегі «ван», қазақтардағы «хан» бір негізден шыққан тәрізді. Ағылшын тіліндегі «уан» «бір» деген ұғымды білдіреді. Яғни, «уан» дәрежесі елдегі немесе мемлекеттегі бірінші адам деген ұғымды беретін сияқты. Осы елшілік туралы М.Баймұханов та өзінің «Абылай заманы» деген еңбегінде жан-жақты жазған. Енді Цин императорының жазған хатына назар аударайық: «Қазақияның ханы Абылайға! Күн патшасының елінің императоры сізге өзінің басқа елдің патшаларына көңілі түсе бермейтін мархабатты шапағатын тигізіп, өз қанатының астына алады. Жоңғар қақпасындағы жағдай Шың әскерлері мен сіздердің әскерлеріңіз арасындағы қақтығыстан Қытай жағынан он мыңнан астам адам өлген. Бірақ ескертпестен өздеріне жоңғармен соғысу оларға тапсырылғанымен, күн тұман болғандықтан, олар сіздің жеріңізге ойламай барып қалған, яғни, жоңғар әскерімен сіздің әскерді шатастырып алған. Келешекте бұл екі жаққа да үлкен сабақ болу керек. Сарай тарихын шежірелеткенде бұрындары да сіздің тайпалар мен осындай қақтығыстар бірнеше рет болған екен. Біздің айтайын дегеніміз, бүлініп, түзеуге келмейтін ештеңе жоқ. Сіздердің мемлекетті нығайту жөнінде атқарып жатқан жұмыстарыңыз бізді бір жағы күшті көрші жақсы деген ойға жетелеп,

куантады. Екінші, сіздердің қамал бұзатын және қорғайтын қарулар мен жүз зеңбіректі сатып алуға даяр екендеріңізді бізді бір жағы сүйсінткенімен, бір жағы шошытты. Өйткені ол зеңбіректердің өзімізге қарай оқталып атылмасына кім кепіл? Күн асты елінің сарайындағы ақылды адамдары бұл мәселемен айналысып жатыр. Егер реті келсе, оған да ие болып қаларсыздар. Жоғары айтқанымызбен бірге һәм айтарымыз, арамызда тіпті де ештеңе болмағандай сезінейік. Сонда біздің жауларымыз да бізге тиісе алмайды.

Қадірлі Абылай! Сізге «Ван» атағы берілген қағазды арнайы алтын жазумен кейінірек біздің елшілер апарарды, ал сіздің мына төмендегі кісілерге — батырларға «Тархан» жоғары атағын беру туралы сіздің бізге мәлім қылған өтінішіңізді үлкен ыждаһатпен орындағанымызға қуанамыз.

1. Жәнібек Шақшақұлы.
2. Қабанбай (найман).
3. Бөгенбай (қанжығалы).
4. Сеңкібай (қаракесек).
5. Қараменде (қаракесек).
6. Жидебай (қаракесек).
7. Жарылғап (қаракесек).
8. Олжабай (қаржас).
9. Жасыбай (қаржас).
10. Райымбек (шапырашты).
11. Наурызбай (шапырашты).
12. Есет.

Бұдан басқа сауда-саттық екі ел арасындағы мәселелер жөнінде елшілер алмасып тұру жайы бұрынғыша». Тархан есімін алған батырлардың бел ортасында тағы да Жидебай батырдың есімінің тұрғандығын көреміз. Яғни, бұл әрі батыр даңқының асқақтығын, әрі Абылай төңірегіндегі белді батырлардың бірі болғандығын аңғартады. Абылай хан туралы зерттеуші-ғалым А.Левшин былай деп жазады: «Жауын сұсымен де, күшімен де сескендіре отыра ол өз қалауымен біресе Ресейдің, біресе Қытайдың бодандығын қабылдауға мәжбүр болғанымен, шын мәнінде ешкімге де бой ұсынбаған тәуелсіз басшы болды». Осындай дербестікке қол жеткізуге себепкер болған қазақ халқының өр тұлғалы азаматтары еді.

XVIII ғасырдың 70-жылдары қырғыз елі Түркістан өлкесіне шабуыл жасап, мал барымталап, ауылдарды талан-таражға салады. 70-жылдардың соңына қарай Абылай хан батырларымен аттанып, қырғыз әскерлерін жеңіп, қолбасшысы Садырбаланы тұтқынға алады. Түркістан, Сайрам, Созақ қалаларын босатады, келер жылы Ташкентті бағындырады. Осы шайқастарда да Жидебай батыр Абылай ханның қасында болды. Үлкен жеңістеріне жетуіне себепкер болды.

1771 жылы Абылай ресми түрде ақ киізде көтеріліп хан сайланғаннан кейін тұрақты түрде ел ішіне шолғыншылар жіберіп жай-күйді білім отырған. 1773 жылы Балқаш көлінің арғы бетіндегі (оңтүстік жағы) Қарақожа елінің наразы болып, салық төлеуден бас тартқандығынан хабар алған хан 500 қолмен Жидебайды жіберген. Әрине, өзі өмірге келген өлкенің аясында жатқан Балқаш көлінің әр ой шұңқырынан толық хабардар болған батыр көлдің жан білмейтін өткелінен әскерді келесі бетке алып шығып, Қарақожаны бағындырып қайтады. Қариялардың айтуы бойынша, бұл өткел қазіргі Шашубай мен Саяқ мекендерінің орта тұсында болса керек. Осы дерекке орай ел ішіне тараған аңыз да бар. Алғашқысы мынадай. Түнде өткелден өтіп бара жатқанда Жидекен кездігін түсіріп алады. Бірақ уақыт тығыздығынан қарайламайды, арғы жаққа өтіп, Қарақожаны бағындырып, қайтып келе жатқанда бір тұсқа келіп, тоқтайды да су ішіне найзасын қадап жіберіп: «Осы найзамның ұшы қадалған жерде кездігім жатыр, алып беріңдер!», — депті. Бір жігіті атқып түсіп, суға қолын малып қараса, найзаның ұшы кездіктің сабын түйреп тұр екен дейді. Бұл әңгіме көрегендіктің, шатаспай айтатын нақтылықтың белгісін танытып тұр. Яғни Жидебай батыр, қандай жағдайда болмасын дәл көрсетіп, тап басып айтатын адам болған. Екіншісі, жасы тоқсанға келген шағында қос жанарынан айырылып, зағип болады. Сонда батырдың өзі айтқан екен:

Жасымның жүзге жеткені

Алты Алаштың алғысы.

Қос жанардың кеткені

Қарақожаның қарғысы.

Бұл, әрине, аңыз. Бірақ аңыздың астарында белгілі бір деңгейде ақиқаттың да жатқандығы рас.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Бекмаханов Е.* Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. — Алматы: Ғылым, 1993. — 55-б.
- 2 *Бекқожаев М.* Кенесары хан. — Алматы: Жазушы, 1999. — 12-б.
- 3 *Көпеев М.Ж.* Қазақ shezhire. — Алматы, 1993. — 54-б.
- 4 *Тынышбаев М.* Великие бедствия. — Алматы, 1971.
- 5 *Артықбаев Ж., Жакин М.* Шет өңірінің тарихы. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1994. — 96-б.
- 6 *Жұмақаева Б.* Қазақстан тарихы. — Алматы, 2010. — 87-б.

М.И.Абдуов, М.К.Жунусова

Жидебай батыр и казахско-джунгарское нашествие XVIII века

В статье раскрыт героизм Жидебай батыра, прославившегося во время казахско-джунгарского нашествия XVIII века. Проанализированы поэмы казахских акынов и жырау о Жидебай батыре. Авторы статьи, опираясь на исторические факты и архивные материалы, а также на материалы казахских шежире, пытались определить точную дату рождения и смерти батыра. Описана его жизнь и героические походы против врагов казахского народа, а также освободительные войны и другие исторические события того времени.

M.I.Abduov, M.K.Zhunusova

Zhidebai batyr and Kazakh-dzhungar invasion of the XVIII century

In article it is told about heroism of Zhidebai of the batyr who has become famous in Kazakh-dzhungar invasion of XVIII of an eyelid. Poems of the Kazakh akyns and zhyrau about Zhidebai the batyr are analyzed. Authors of article, leaning on historic facts and archival materials, and also on materials Kazakh shezhire try to define exact date of birth and death of the batyr. Describe his life and heroic campaigns against enemies of the Kazakh people, and also liberating wars and other historical events of that time.

References

- 1 Bekmakhonov E. *Liberation movement of the Kazakh people under leadership*, Almaty: Gylym, 1993, p. 55.
- 2 Bekkozhaev M. *Kenesary khan*, Almaty: Zhazushy, 1999, p. 12.
- 3 Kopeev M.Zh. *Kazakhsky shezhire*, Almaty, 1993, p. 54.
- 4 Tynyshbayev M. *Great disasters*, Almaty, 1971.
- 5 Artykbayev Zh., Zhakin M. *Shetsk region history*, Karaganda: Bolashak-Baspa, 1994, p. 96.
- 6 Zhumakayeva B. *History of Kazakhstan*, Almaty, 2010, p. 87.